

Urokser og bævere fra Midtjylland nye dateringer af gamle fund

Gotfredsen, Anne Birgitte; Møbjerg, Tinna

Published in:
Museum Midtjylland, Midtjyske Fortællinger.

Publication date:
2012

Document version
Tidlig version også kaldet pre-print

Citation for published version (APA):
Gotfredsen, A. B., & Møbjerg, T. (2012). Urokser og bævere fra Midtjylland: nye dateringer af gamle fund. *Museum Midtjylland, Midtjyske Fortællinger.*, 59-70.

Urokser og bævere fra Midtjylland

– nye dateringer af gamle fund

Af Anne Birgitte Gotfredsen og Tinna Møbjerg

Museum Midtjylland (tidligere Herning Museum) har i mange år ligget inde med en lille men nok så interessant samling af forhistoriske knogler og gevirer fra vilde jagt dyr. De fleste er dukket op ved tørvegravning under 2. verdenskrig, som det er tilfældet i resten af Danmark. Nogle af fundene er dog indkommet i 1970'erne (figur 1 og fundliste). Fundene omfatter bæver (*Castor fiber*), ulv (*Canis lupus*), rensdyr (*Rangifer tarandus*), kronhjort (*Cervus elaphus*), elsdyr (*Alces alces*), urokse (*Bos primigenius*) og hest (*Equus ferus/caballus*) og antages især at være fra jægerstenalderen (tabel 1). Flere af fundene har før været præsenteret¹. Et lille projekt om "Forhistorisk dyreliv i Midtjylland" har nu muliggjort dateringer af de mest spektakulære af de gamle fund². Tidligere skulle der bruges ganske store mængder knogle (flere hundrede gram) til en kulstof-14 datering, og man opgav derfor fornuftigt nok dengang at gå videre med denne ret destruktive analyseform. I dag behøver vi kun få hundrede milligram knogle for at lave en såkaldt AMS-datering.

Bæver

Et helt men dog beskadiget bæverkranium blev den 16. juni 1944 fundet i Stovbæk Krat ved Aulum af en ung arbejdsmand Anders Christensen, som heldigvis kunne se, at der var tale om noget specielt (figur 2)³. Han kontaktede derfor Herning Museum, og kraniet blev dermed bevaret for eftertiden. Kraniet er det første og hidtil eneste fund af bæver fra det midt- og vestjyske område.

Bævere er ellers ikke en fundfattig dyregruppe her i landet med i alt 103 daterede fund⁴. Vi har bævergnavede stokke fra senglaciale Allerødlag i Nordjylland og to steder på Sjælland (se tabel 1)⁵. Hertil kommer knoglefund ligeledes fra Allerød på den senpalæolitiske plads Bromme nær Sorø på Sjælland⁶. Desuden blev der fundet flere bævergnavede stokke af eg og birk i forbindelse med genopretningen af Bølling Sø (se figur 3)⁷. Disse stokke er dog betydeligt yngre og er dateret på AMS-dateringslaboratoriet i Århus til henholdsvis 2.860-2.580 f.Kr. og 3.330-2.930 f.Kr., det vil sige fra bondestenalderen (se tabel 2). Den yngste sikkert daterede bæver angives til at være fra en mose nær Knardrup Måløv på Sjælland dateret til 1.746-1.634 år f.Kr.⁸. Der er dog enkelte rapporteringer fra jernalderkontekster både fra Jylland og Sjælland, som dog mangler en sikker datering.

Danmarks yngste bæver?

Bæverkraniet blev fundet i kompakte tørvelag under 2-3 meter flyvesand, som er opbygget i løbet af jernalderen, så dateringen måtte dermed ligge før jernalderen. Kraniet har været indsendt til Zoologisk Museum (nu Statens Naturhistoriske Museum) i København i både 1968 og igen i 1978 til konservering, rekonstruktion og registrering. I den forbindelse blev der udtaget små sedimentprøver til pollenanalyse for ad den vej at forsøge at datere kraniet eller nærmere de jordlag, som kraniet lå i. Ingrid Sørensen, daværende palynolog på Zoologisk Museum, kunne med

nogen usikkerhed henføre kraniet til den sub-boreale pollenzone VIII, som omfatter både bondestenalderen (neolitikum) og bronzalderen (tabel 1). Denne omend usikre datering pegede på, at bæveren kunne høre til den sene del af bæverens udbredelse i Danmark.

Den nye AMS datering ligger mellem 1.373-1.213 f.Kr. Det betyder, at vi nu har fået den absolut seneste sikre påvisning af bæver i Danmark (tabel 2). Bæveren er nu genindført flere steder i Danmark, men havde indtil da været uddød i næsten 3000 år.

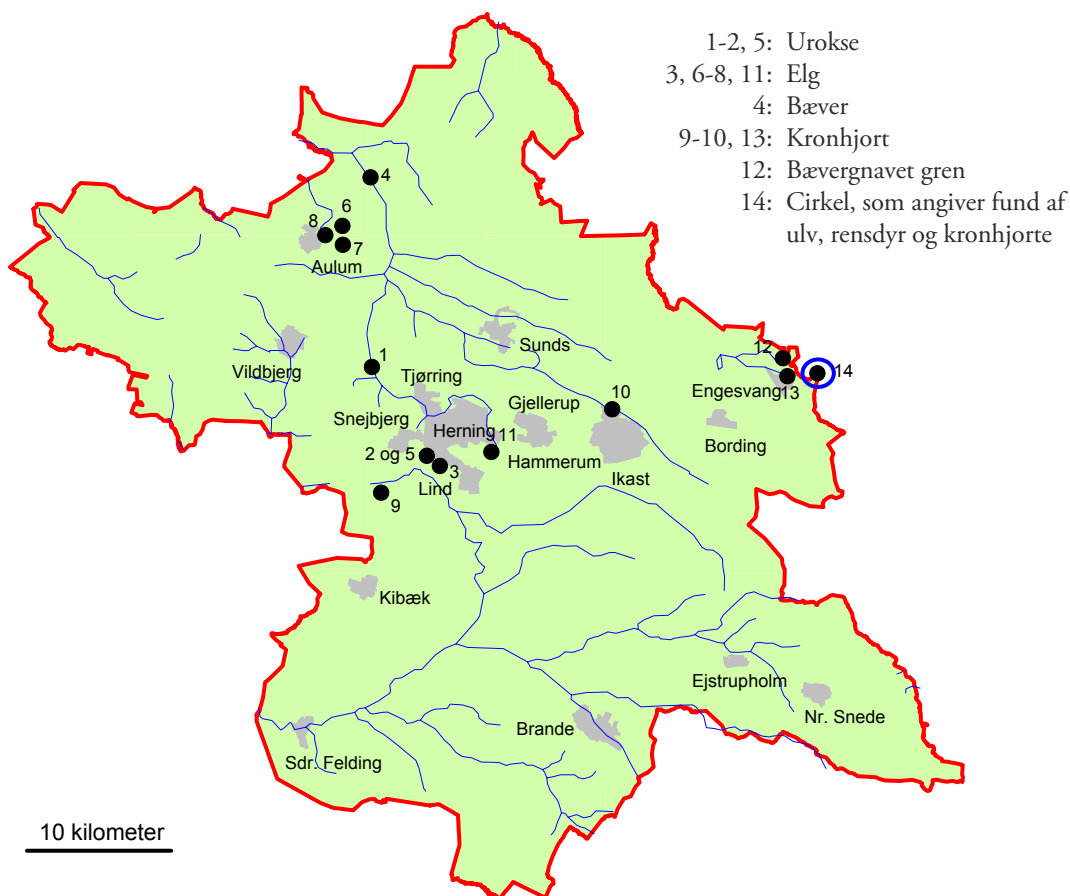
Tabel 1. Kultur- og naturudviklingen i Danmark. Modificeret efter Kim Aaris-Sørensen (se note 10).

År	Dyr, vegetation og landskab				Kulturhistoriske perioder		År
1.000 0 650	Postglacial	Kultursteppen	Subatlantikum	Bøgeskov	Hist. tid	Nyere tid	1.536
					Jernalder	Middelalder	1.000
						Vikingetid	800
						Germansk jernal.	375 e.Kr.
						Romersk jernal.	0
3.800	Postglacial	Tamkvæg og tamsvin får og ged	Subboreal	Tæt, blandet løvskov med lind, eg, hassel elm, el, ask og birk	Bronzealder	Førromersk jernal.	500 f.Kr.
						Yngre bronzeal.	1.000
					Bondestenalder	Ældre bronzeal.	1.800
						Dolktid	2.400
						Enkeltgravskultur	2.800
7.000	Postglacial	Kronhjort-rådyr-vildsvine-tiden	Atlantikum	Tæt, blandet løvskov med lind, elm, el, ask og birk	Jægerstenalder	Tragt bægerkultur	3.900
						Ertebøllekultur	5.200
						Mesolitikum	6.700
						Kongemosekultur	9.000
						Maglemosekultur	9.000
8.250	Postglacial	Urokse-elsdyr-tiden	Boreal	Åben birke-fyrre-hassel skov	Jægerstenalder	Ahrensburg-kultur	9.000
9.550	Senglacial	Bison-vildheste-tiden	Præboreal	Skov-tundra	Jægerstenalder	Ahrensburg-kultur	9.000
10.750	Senglacial	Rensdyr-tiden	Yngre Dryas	Krat-tundra	Jægerstenalder	Palæolitikum	
			Allerød	Steppe-tundra			

Lab. nr.	Lokalitet	Art	Del	¹⁴ C alder f. 1950	Kalibreret alder f.Kr. ±1 stdv.
AAR-4173-2	Bølling Sø	Ulv <i>Canis lupus</i> *	Underkæbe	3.590 ± 70	2.030-1.780
K-7079	Bølling Sø	Rensdyr <i>Rangifer tarandus</i> *	Gevir	10.540 ± 80	10.890-10.400
Poz-7106	Bølling Sø	Kronhjort <i>Cervus elaphus</i>	Hælben	3.870 ± 35	2.460-2.280
AAR-14467	Kæret	Urokse <i>Bos primigenius</i>	Kranium	9.672 ± 67	9.252-8.884
AAR-16265	Stoubæk Krat	Bæver <i>Castor fiber</i>	Underkæbe	3.015 ± 35	1.373-1.213
AAR-9429	Klosterlundgård III	Eg <i>Quercus</i> sp.	Gren	4.117 ± 50	2.860-2.580
AAR-9428	Klosterlundgård III	Birk <i>Betula</i> sp.	Gren	4.444 ± 54	3.330-2.930

Tabel 2. Oversigt over de seneste kulstof-14 dateringer af fund fra Midtjylland. Dateringen er opgivet i kulstof-14 år før 1950 og med den kalibrerede datering ± én standard afvigelse, hvilket vil sige, at dateringen med 68,2 % sandsynlighed ligger inden for det opgivne interval. * angiver dateringer foretaget af Kim Aaris-Sørensen (se note 4).

Figur 1. Kortet viser Museum Midtjyllands arbejdsområde angivet med rødt. Fundstederne omtalt i teksten er markeret med prikker.

Figur 2. Bæverkraniet HEM 107/44, set ovenfra. Foto: Geert Brovad.

Bæveren er en nøgleart, der ved sin tilstedeværelse i et økosystem forbedrer miljøet, og i visse situationer er den forudsætningen for, at en lang række øvrige arter af fisk, fugle og vandlevende pattedyr kan trives. Bævernes opdæmmede damme opsamler sedimenter, og vandkvaliteten forbedres. Deres beskæring af bredvegetationen forynger og ”plejer” buske og træer, så både diversiteten og mængden af biotopens øvrige arter øges (figur 4).

Dermed er Stovbæk Krat bæveren ikke alene en vigtig prik på Danmarkskortet, men

den nye kulstof-14 datering viser også, at bæveren var udbredt i det midtjyske langt op i bronzealderen. Vi har desuden fået indirekte påvisning af, hvor rigt og varieret et ferskvandsmiljø, der var på Aulumegnen i bronzealderen.

Rensdyr

En enkelt kastet rensdyrtak fra Bølling Sø bidrager med viden om rensdyrets udbredelse i Midt- og Vestjylland (figur 5)⁹. Dateringen på 10.890-10.400 år f.Kr. ligger omtrent midt i den periode, der kaldes senglacial el-

Figur 3. En kraftig birketre med spor af bævergnav både ved de afgnavede sidegrene og på selve overfladen. HEM 3483 x 70 Klosterlundgård III. Længde: 14,2 cm. Foto: Tinna Møbjerg.

Figur 4. Rekonstruktionstegning af et bæverbo og en dæmning ved Bølling Sø i yngre stenalder. Tegning: Søren Timm Meltvedt Christensen.

ler slet og ret rensdyrtiden (tabel 1 og 2)¹⁰. Dette stemmer fint overens med hovedparten af de øvrige daterede fund af rensdyr fra Danmark¹¹. De udvandrede igen fra det sydskandinaviske område allerede i præboreal, hvor miljøet ændrer sig i ugunstig retning for rensdyret.

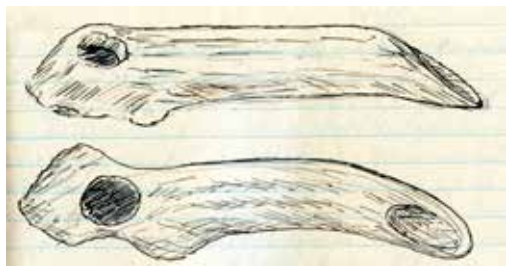
Ulv

En venstre underkæbegren fra en ulv fundet i Bølling Sø blev allerede i 1929 overdraget af forpagter R. Christiani til ornitologisk afdeling på Zoologisk Museum. Først i 1964 havnede kæben på kvartærzoologisk sektion, som beskæftiger sig med de forhistoriske dy-

Figur 5. Venstre gevirstang af rensdyr fra senglacaltiden fundet ved Bølling Sø i 1902. Foto: Kjeld Hansen.

Figur 6. Hjortetaksøkske HEM 48/48 af kronhjort fra Tanderup Mark. Gengivet efter tegning i museets protokol i 1948.

rearer. En kulstof-14 datering viste, at kæben kunne dateres til 2.030-1.780 år f.Kr. (se tabel 2). Dermed er den fra den allerseneste del af bondestenalderen.

Ulven fulgte naturligt nok sit vigtigste bytedyr rensdyret nordover i takt med isens tilbagetrækning, og indvandrede til det dan-

ske område i senglacial tid. Den første sikkert daterede ulv er fra Allerød Tileworks i Nordsjælland og dateres til 10.631-10.450 år f.Kr.¹². Ulven forbliver i Danmark og forlader ikke landet sammen med rensdyret, da andre store bytedyr var indvandret i stedet. Officielt blev den sidste ulv i Danmark skudt i 1813 ved Skive¹³. Dyret var formodentlig en strejfer fra Tyskland, da de sidste faste ulvebestande forsvinder fra Jylland i 16-1700-tallet. Det sker dog lidt tidligere på øerne¹⁴.

Kronhjort

Kronhjort er blandt andet repræsenteret ved kastede takker eller pandeben med påsiddende gevir, som er påtruffet i tørven i ny og næ. To af dem er forarbejdet til økser, som kan dateres til magleposekultur eller den senere erdebøllekultur (se tabel 1). Den ene

Figur 7. En imponerende samling af kronhjortegevirer fundet i Bølling Sø. Foto: Lokalhistorisk Arkiv Engesvang.

økse er lavet af en kraftig højre gevirstang¹⁵. Den blev fundet i 1947 under udretning af Rind Å sydøst for Tanderup Mark, og i første omgang tog finderen øksen med sig hjem til Sjælland. Heldigvis lykkedes det at få øksen til Herning Museum, idet den på daværende tidspunkt var det eneste eksemplar af en hjortetaksøkse fra museets arbejdsområde. Dette gælder stadigvæk i dag, da den anden økse fra Bølling Sø er fra Silkeborg Museums område og i dag findes på Nationalmuseet. Hjortetaksøkserne dokumenterer ikke blot tilstedeværelse af kronhjort, men giver også et eksempel på, hvordan jægerne i ældre stenalder udnyttede dyret som føde og som en ressource til fremstilling af redskaber (figur 6).

De tidligste spor efter kronhjort er fra den præboreale periode og er dokumenteret ved pollendaterede fund fra midten af perioden. Den tidligste sikre kulstof-14 daterede kronhjort er fra Bornholm med en alder på 8.636-8.314 år f.Kr.¹⁶. Ligesom ulven ansås for et skadedyr, der blev efterstræbt og udryddet af mennesket, blev også kronhjorten betragtet som et skadedyr for landbruget. Det lykkedes dog kun at udrydde bestandene på øerne i 1800-tallet men ikke i Jylland¹⁷.

Kronhjortene fra Bølling Sø

Ud over ovennævnte løsfund af kronhjortetakker er en større samling kronhjorteknogler fundet i Bølling Sø, Danmarks højst beliggende sø. Allerede for 12.000 år siden begyndte Bølling Sø at gro til med sumpplanter, og der dannedes en højmose. I starten af yngre stenalder for 6.000 år siden var den vestlige del af søen groet til, så der kun var en mindre og fladvandet sø i den nordøstlige del af bassinet. I denne ende blev i begyndelsen af det 20. århundrede fundet, hvad der indtil dato er den største ansamling af kronhjorteskeletter fra én lokalitet i Danmark. Kronhjortene fra Bølling Sø, som omfatter dele af op til 10 individer, har gennem tiderne været genstand for mange spekulatio-

Figur 8. Kastet elsdyrta HEM 28/47. Gevirstangen er abnormt lang, og selve skovlen er svagt udviklet og har sandsynligvis siddet på en meget gammel elgtyr. Foto: Anne Birgitte Gotfredsen.

ner. Historier har verseret lokalt om, at store mængder kronhjortegevirer blev opgravet og kørt bort.

Hvad karakteriserer så ansamlingen af kronhjortene? Er der tale om aflejring over længere tid eller en enkeltstående begivenhed? En knogle fra et af skeletterne er dateret til den sene del af yngre stenalder (2.460-2.280 f.Kr. se tabel 2), men vi ved ikke, om alle skeletterne er fra samme periode. Var den lavvandede sø en decideret fælde? For eksempel skriver Winge om hjortene, at: "Det kunde se ud som om den flade sø havde været et tilflugtssted for syge og døende Hjorte hvis Lig havde tjent Rovdyr til Føde"¹⁸. Findes der bevis for, at Bølling Sø har rummet langt flere kronhjorte end de ti skeletter, som vi i dag har kendskab til? Et gammelt billede fra Bølling Sø antyder dette (figur 7). For at svare på alle de spørgsmål, som er blevet stillet til fremkomsten af de mange fund af kronhjort, kræves der yderligere analyser og detailundersøgelser af skeletterne og deres aflejningsforhold. Kronhjorteskeletterne og enkelte pandedele med gevir findes i dag på Statens Naturhistoriske Museum. Derudover findes der flere opsatser, som stammer fra Bølling Sø, på en lang række museer i hele landet.

Desuden dukker der også i nyere tid kronhjortetakker op, som det var tilfældet i 2005,

hvor museet fik indleveret en kastet venstre gevirstang, som var blevet fundet i 1961.

Elsdyr

I det midtjyske område er elsdyr repræsenteret ved gevirdele og enkelte knoglefund (se fundliste). Det er dog de imponerende store skovle i form af kastede takker, der dominerer. En meget speciel kastet tak har voldt problemer med hensyn til artsbestemmelsen¹⁹. Selve stangen er meget lang og de kun fire spidser sidder på en særdeles svagt udviklet skovl (figur 8). Stykket blev ved indleveringen i 1947 i første omgang antaget for at være fra et elsdyr, senere dog ombestemt til

kronhjort, for nu igen at blive bestemt til elsdyr. Lignende svagt udviklede gevire ses hos meget gamle elgtyre, så der er sandsynligvis tale om et gammelt individ.

Elsdyret indvandrede allerede i senglacial. Det tidligst kulstof-14 daterede eksemplar, som er fundet i Vonsmose ved Haderslev, er dateret til 11.850-11.470 år f.Kr.²⁰. Der er tilsyneladende en fundtom periode i Yngre Dryas, som er en relativ kold periode af senglacial. Her kan klimaet have været for barskt og vegetationen for sparsom til, at arten kunne eksistere. Elsdyret er udbredt i Danmark, i hvert fald i Jylland, frem til bondestenalderen, hvor de senest daterede

Figur 9. Pandeskal af uroksetyr. HEM 12/45 Kæret. Foto: Kjeld Hansen.

	Største spænd i mm	Omkreds ved basis i mm		
HEM 41/43	-	288		
HEM 12/45	841	372		
	Tyre (n=30)	Køer (n=17)	Tyre (n=31)	Køer (n=20)
Minimum	750	500	283	181
Middelværdi	837	621	328	232
Maximum	1140	770	400	275

Tabel 3. Tabel med udvalgte mål på urokserne fra Kæret (HEM 12/45) og Bredkær (HEM 41/43) samt mål fra øvrige danske forhistoriske urokser. N = antallet af målte dyr.

elgknogler er fundet på den grubekeramiske boplads Kainsbakke på Djursland²¹. Ingen af de midtjyske elgknogler er endnu dateret, så vi ved endnu intet om den tidsmæssige udbredelse af disse.

Urokse

I 1945 blev en imponerende urokse pandeskal med hornstejler indleveret til Herning Museum (figur 9)²². Hornstejlen er benkernen, som sidder inden i hornene. Da pandeskallen var fremkommet under tørvegravning, var der ingen information om uroksens datering. Nu har en kulstof-14 datering placeret eksemplaret fra Kæret blandt Danmarks tidligste urokser. Dateringen ligger mellem 9.252 og 8.884 år f.Kr. (se tabel 2).

Uroksen indvandrede til landet i præboreal med den tidligste sikre datering fra Store Tåstrup nær Holbæk på Sjælland angivet til 9.658-9.314 år f.Kr.²³. De seneste dateringer af urokser er fra bronzealderen for eksempel fra Bimpel ved Tønder og Eskær Mose ved Frederikshavn²⁴. Både urokse og elsdyr var udbredt i Jylland adskillige årtusinder længere end på øerne, hvor de allerede uddøde ved overgangen fra fastland til ørige omkring 6.000 f.Kr.

Allerede i 1943 var en venstre hornstejle og det nederste af en venstre overarmsknogle²⁵ blevet indleveret til Herning Museum. Mål på stejlerne viser, at begge stykker sandsynligvis er fra tyre (se tabel 3)²⁶. Pandedelen

med stejler har et spænd på 84 cm, hvilket ligger meget nær middelværdien af de forhistoriske danske uroksetyre, mens omkredsen af stejlerne ved basis på 37 cm ligger lidt over gennemsnittet, som er 33 cm for tyre. Den enlige stejle er sandsynligvis også fra en tyr. Stejlen har en basisomkreds på 29 cm, som ligger lige over den nedre kendte grænse for uroksetyre på 28 cm. Vi kan dog ikke udelukke, at der er tale om en stor ko, da det er velkendt, at mål fra køer og tyre overlapper. Overarmsknoglen med et nedre breddemål på 89 mm er fra en urokseko, da dette mål for forhistoriske uroksetyre varierer mellem 100 og 116 mm, mens det for køer varierer mellem 85 og 99 mm.

Hest

En hestetand blev i 1944 indleveret sammen bæverkraniet fra Stovbæk Krat og er angiveligt fundet i lag nær fundstedet for kraniet²⁷. Nu da vi kender dateringen på bæveren som værende fra bronzealderen, er det nærliggende at tro, at også hesten var fra den kulturperiode og dermed en tamhest (se tabel 1). Desværre er tanden bortkommet og kan derfor ikke dateres, så der kan også have været tale om en vildhest. Vildhesten har en kompleks historie i Danmark. Vi har daterede fund fra en varmeperiode, en såkaldt interstadial, under den seneste istid, fra den senglaciale periode Bølling-Allerød og fra præboreal og borealtiden.

Efter en længere periode hvor skovdækket var for tæt, genindvandrer vildhesten i bondestenalderen²⁸.

Konklusion

De seneste kulstof-14 dateringer har sammen med de dateringer, der allerede forelå på arter fra Midtjylland, bidraget med helt ny viden både lokalt og regionalt (se tabel 2). Bæverkraniet fra Stovbæk Krat er Danmarks yngste sikkert daterede bæver. Derudover er bæveren en slags indikatorart, som også fortæller, at ferskvandsmiljøet på Aulumegnen var rigt og varieret og formodentligt levested for en lang række arter helt op i bronzealderen. Dateringerne af de øvrige arter følger yderligere prikker til Danmarkskortet i en egn, som hidtil har været yderst sparsomt repræsenteret, hvad angår vores forhistoriske jagtvildt.

Det er naturligvis svært at udrede den midtjyske forhistoriske fauna baseret på relativt få og spredte fund, både hvad angår den geografiske og især den periodemæssige spredning. Fremtidige undersøgelser vil omfatte dateringer af nogle af de mange elgtakker samt en udredning af de spændende og righoldige fund af kronhjorte fra Bølling Sø. Vi skal absolut heller ikke udelukke, at der fremover kan dukke enkelte nye fund op.

Fundliste

HEM 41/43 Bredkær, Nøvling Sogn: Urokse (*Bos primigenius*), venstre hornstejle. Fundet ved tørveggravning NV for gården. Oprindeligt var der to stejler (figur 1.1).

HEM 48/43 Kæret, Snebjerg Sogn: Urokse (*Bos primigenius*), venstre overarm, humerus, nedre ende. Fundet 5 alen det vil sige cirka 3 meter nede i mosen. Gave fra Chr. Dieckmann (figur 1.2).

HEM 68/43 Kæret, Snebjerg Sogn: Elg (*Alces alces*), højre gevirstang, kastet. Skovlen har haft 7 spidser, hvoraf den ene er knækket af. Fundet i Nykjærs mose. Gave fra en karl i Kæret (figur 1.3).

HEM 107/44, Z.M.K. 44/1968 Stovbæk, Aulum Sogn: Bæver (*Castor fiber*), kranium. Stærkt beskadiget overkæbe uden overtænder. Begge underkæber beskadiget bagtil. Fundet i Stovbæk Krat af Anders Christensen. Gave fra H.P. Hansen (figur 1.4 og figur 2).

HEM 107/44 Stovbæk, Aulum Sogn: Hest (*Equus ferus/Equus caballus*), kindtand, molar/premolar. Fundet i Stovbæk Krat i nærheden af det lag, hvor bæverkraniet HEM 107/44 blev fundet. Tandene er blevet kasseret.

HEM 12/45 Kæret, Snebjerg Sogn: Urokse (*Bos primigenius*), kalvarium, øverste del ned til næsebenet med begge hornstejler intakte. Fundet i mosen ved Kæret. Indleveret af dreng (figur 1.5 og figur 9).

HEM 62/46 Skjærk Mose, Aulum Sogn: Elg (*Alces alces*), højre gevirstang, kastet. Skovlen har syv spidser, hvoraf den ene er beskadiget. Fundet 1,5 m nede i mosen ved siden af HEM 63/46 (figur 1.6).

HEM 63/46 Skjærk Mose, Aulum Sogn: Elg (*Alces alces*), ryghvirvel v. thoracica. Fundet 1,5 m nede i mosen ved siden af elgtak HEM 62/46 (figur 1.6).

HEM 27/47 Tved, Aulum Sogn: Elg (*Alces alces*), højre gevirstang, kastet. Skovlen har haft syv spidser, hvoraf de to forreste og den bagerste er knækket af. Fundet i mose af Trøstrup Andersen fra Fonvad. Gave fra Daniel Christensen. Oprindeligt blev der fundet løse knogler sammen med takken (figur 1.7).

HEM 28/47 Risumgård, Borbjerg Sogn: Elg (*Alces alces*), venstre gevirstang, kastet. Abnorm med meget lang stang cirka 22 cm og meget svagt udviklet skovl, fire spidser. Gave fra Jørgen Nielsen, Risumgård (figur 1.8 og figur 8).

HEM 48/48 Tanderup Mark, Snebjerg Sogn: Kronhjort (*Cervus elaphus*), højre gevirstang, kastet. Hjortetaksøkske. Diameter ved basis: 193,3 mm; længde: 280 mm; gennemboring: 27-30 mm. Bevaring: noget forvitret. Fundet i 1947 ved reguleringen af Rind Å. Købt af Curt Hansen, Tanderup Mark (figur 1.9 og figur 6).

HEM 106/1966 nærmere fundsted ukendt: Elg (*Alces alces*), venstre lårben, femur. Øvre ende. Længde: 22 cm. Givet som gave af arkitekterne K.L. Christensen, Fynsgade, Herning

HEM 70/1971, Z.M.K. 14/1980 Storå, Ikast Sogn: Kronhjort (*Cervus elaphus*), del af hjernekasse med påsiddende venstre gevirstang. Fundet i 1 meters dybde i engen ved Storå under anlægsarbejde. Indleveret af C.H. von Blücher den 15. september 1971 (figur 1.10).

HEM 2144, Z.M.K. 13/1980 Holtbjerg, Herning Sogn: Elg (*Alces alces*), gevirstang, kastet, fragmenteret samt frag-

ment af en anden tak. Fundet i tørvelag i nordkanten af Knudmose i cirka 1 meters dybde (figur 1.11).

HEM 3484 Klosterlundgård III, Engesvang Sogn: Grene af eg (*Quercus sp.*) og birk (*Betula sp.*) med spor af bævergrav. Træstykkerne blev fundet i cirka 0,50 meters dybde i et sandblandet gytjelag, som var dækket af sump- og højmosetørv (figur 1.12 og figur 3).

HEM 5180 Bølling Sø Midt, Engesvang Sogn: Kronhjort (*Cervus elephus*), venstre gevirstang, kastet. Stangen har haft mindst seks ender, afbrækket spros i kronen. Fundet 1961 i forbindelse med pløjning og harvning af Ingolf Christensen i kanten af afvandingskanal. Indleveret til museet i 2005 (figur 1.13).

Z.M.K. 25/1902 Bølling Sø, Kragelund Sogn: Rensdyr (*Rangifer tarandus*), venstre gevirstang, kastet. Beskadiget både dorsalt og med afbrækkede pandesprosser. Udgravet i Bølling Sø af professor Jungersen og forpagter R. Christiani i 1902 (figur 1.14 og figur 5).

Z.M.K. 25/1902 Bølling Sø, Kragelund Sogn: Kronhjort (*Cervus elaphus*), dele af ni skeletter samt pandedel med gevir. Udgravet i Bølling Sø af professor Jungersen og forpagter R. Christiani i 1902. Flere af skeletterne er fundet nær ved Landingen (figur 1.14).

Mærket: 12.12.1904, forpagter Christiani. Uden katalognummer. Bølling Sø, Kragelund Sogn: Kronhjort (*Cervus elaphus*), pandedel med gevir, 12 ender. Højre stang har ikke udviklet den ene pandespros, en spros i kronen afbrækket. Fundet ved Bølling Sø uden nærmere fundomstændigheder (figur 1.14).

Mærket: 7/12 1920, professor Helms. Uden katalognummer. Bølling Sø, Kragelund Sogn: Kronhjort (*Cervus elaphus*), venstre gevirstang, kastet. Kronen er afskåret, og stangen bærer skæremærker (figur 1.14).

Z.M.K. 1/1938 Bølling Sø, Kragelund Sogn: Kronhjort (*Cervus elaphus*), pandedel med næsten intakt gevir, 14 ender. Fundet ved Bølling Sø og indleveret til Zoologisk Museum af grosserer Svend Alex Petersen (figur 1.14).

Z.M.K. 34/1964 Bølling Sø, Kragelund Sogn: Ulv (*Canis lupus*), venstre underkæbe, opadgående gren processus coronoideus beskadiget. Udgravet i Bølling Sø og indsendt af Chr. Christiani i 1929 til Ornitologisk afdeling på Zoologisk Museum. I 1964 overdraget til de kvartærzoologiske samlinger (figur 1.14).

Noter

1. Pedersen, E.T. 1980: På sporet af fortidens skove ved Storåen. Stovbæk krat i Aulum Sogn et enestående stykke natur. Holstebro Dagblad. Aulum-Haderup. Lørdag den 19. januar 1980. Pedersen, E.T. 1980: Stoubæk Krat ved Storåen. Rostholm, H. 1982: Oldtiden på Herning-egnen, side 16. Rostholm, H. 1988: Aulum Sogn Oldtiden, side 37.
2. Der rettes en stor tak til Dronning Margrethe den II's Arkæologiske Fond for støtte til projektet "Forhistorisk dyreliv i Midtjylland".
3. Holstebro Dagblad den 17. juni 1944: Bæverfund i Aulum.
4. Aaris-Sørensen, K. 2009: Diversity and dynamics of the mammalian fauna in Denmark throughout the last glacial-interglacial cycle, 115-0 kyr BP. Fossils and Strata 57. Oslo, Copenhagen; Stockholm, Scandinavian University Press side 12.
5. Jessen, A. & V. Nordmann 1915: Ferskvandslagene ved Nørre Lyngby. Summary: the freshwater deposits at Nørre Lyngby. Danmarks Geologiske Undersøgelser II, 29, side 1-66. Degerbøl, M. 1928: Mindre bidrag til Danmarks forhistoriske dyreverden. I: Et fragment af Bæver (*Castor fiber* L.) fra Bronzealderen. Videnskabelige Meddelelser fra Dansk Naturhistorisk Forening 86, side 75-81.
6. Degerbøl, M. 1946: Dyreknogler fra en senglacial Boplads ved Bromme. I: Mathiassen, Th. (red.): En senglacial Boplads ved Bromme. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, side 137-147.
7. Sagen er journaliseret som HEM 3484 Klosterlundgård III, Engesvang Sogn.
8. AAR-4171: 3.400 ± 45 C14 år BP. Se note 4 Aaris-Sørensen 2009, side 12.
9. Degerbøl, M & H. Krog 1959: The Reindeer (*Rangifer tarandus* L.) in Denmark. Biologiske Skrifter udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Bind 10, nr. 4. København.
10. Aaris-Sørensen, K. 1998: Danmarks forhistoriske dyreverden. København. Gyldendal.
11. Se note 4 Aaris-Sørensen 2009, side 27.
12. AAR-4172: 10.530 ± 75 C14 år BP. Se note 4 Aaris-Sørensen 2009, side 17.
13. Erslev, E. 1871: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland. København.
14. Se note 4 Aaris-Sørensen 2009, side 17.

15. Sagen er journaliseret som HEM 48/48 Tanderup Mark, Snejbjerg Sogn.
16. K-4.879: 9.270 ± 130 C14 år BP. Se note 4 Aaris-Sørensen 2009, side 26.
17. Se note 10 Aaris-Sørensen 1998, side 211-212.
18. Winge, H. 1904: Om jordfundne Pattedyr fra Danmark. Videnskabelige meddelelser fra Dansk Naturhistorisk Forening 56 København, side 254.
19. Sagen er journaliseret som HEM 28/47 Risumgård, Aulum Sogn.
20. K-6124: 11.770 ± 190 C14 år BP. Se note 4 Aaris-Sørensen 2009, side 26.
21. Richter, J. 1991: Aspects of the Palaeoecology of Neolithic man. I: Rasmussen, L.W. & J. Richter (red.): Kainsbakke En kystboplads fra Yngre Stenalder, side 72-119. Djursland Museum Grenå.
22. Sagen er journaliseret som HEM 12/45 Kæret, Snejbjerg Sogn.
23. Laboratorienr. ukendt: 9.970 ± 90 C14 år BP. Se note 4 Aaris-Sørensen 2009, side 28.
24. Aaris-Sørensen, K. 2004: Danmarks sidste urokser. *Aktuel Arkæologi* 4, side 5-7.
25. Sagerne er journaliseret som henholdsvis HEM 41/43 Bredkær, Nøvling Sogn og HEM 48/43 Kæret, Snejbjerg Sogn.
26. Degerbøl, M. & B. Fredskild 1970: The Urus (*Bos primigenius* Bojanus) and Neolithic Domesticated Cattle (*Bos taurus domesticus* Linné) in Denmark. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Biologiske Skrifter* 17, (1), side 234 ff.
27. Sagen er journaliseret som HEM 107/44 Stovbæk, Aulum Sogn.
28. Se note 4 Aaris-Sørensen 2009, side 24-25.